

УДК 94(477)»186/187:271.2-726.3-45

Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX – початку XX ст.

Захарченко Євген

Захарченко Євген. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX – початку XX ст. У статті досліджується становище родини парафіяльного священника, а також ставлення духовенства, церковної та світської влади до парафіяльного питання у період реформ 1860-70-х рр. у Російській імперії. На основі широкого кола джерел та історіографії здійснена спроба проаналізувати феномен родини священника та зміни її становища як особливої соціокультурної одиниці імперського суспільства.

Ключові слова: родина, духовенство, парафіяльне питання, соціальна модернізація.

Захарченко Е. Ю. Семья приходского священника на перекрестке модернизационных процессов в Российской империи в середине XIX в. В статье исследуется положение семьи приходского священника, а также отношение духовенства, церковной и светской власти к приходскому вопросу в период Великих реформ Александра II в Российской империи. На основе широкого круга источников и историографии произведена попытка проанализировать феномен семьи священника и изменения ее положения как особой социокультурной единицы имперского общества.

Ключевые слова: семья, духовенство, приходской вопрос, социальная модернизация.

Zacharchenko Yevgen. Family of parish priest at the crossroads of modernization processes in the Russian Empire in the middle of the 19th century. The article examines the situation of the parish priest's family and attitude of the clergy, religious and secular authorities to the parish issue during the Great Reforms of Alexander II in the Russian Empire. Based on a wide range of sources and historiography was made an attempt to analyze the phenomenon of the priest's family and changes of its status as a distinct social and cultural unit of imperial society.

Key words: family, clergy, parish issue, social modernization.

Великі реформи другої половини XIX ст. в Російській імперії справили значний вплив на розвиток суспільства та «модернізаційний стрибок» держави в індустріальну

© Захарченко Є., 2013

еру. Незважаючи на значну за обсягом кількість робіт, присвячених соціальній модернізації Російської імперії у середині XIX ст., деякі аспекти реформаторської діяльності Олександра II та царського уряду у цей період й досі залишаються малодослідженими. Перш за все, це стосується реформування парафіяльного управління Православної церкви у 60-ті рр. XIX ст. Великі реформи Олександра II, які охоплювали майже всі сфери життя суспільства, не могли не залишити поза увагою і духовенство. Священнослужителі, перебуваючи у центрі духовного і суспільного життя общини, особливо у сільській місцевості, не могли оминати найзлободенніші питання реформ у Російській імперії. У центрі даного дослідження знаходиться родина парафіяльного священника, та проблема обговорення парафіяльної реформи суспільстві Російській імперії у 60 – 70-х рр. XIX ст. Актуальним постає дослідження ставлення представників духовного стану, церковної ієрархії та світської влади до парафіяльної реформи та до парафіяльного питання взагалі.

Дореволюційна історіографія представлена низкою робіт, присвячених проблемам існування парафій та парафіяльного життя в цілому, а також обговоренню ролі духовенства у Великих реформах Олександра II. Насамперед, це роботи Є. Голубінського [4], П. Знаменського [6], А. Папкова [15]. Роботи радянського періоду вирізняються своєю заідеологізованістю, пропагандистським характером та відповідними підходами до висвітлення проблем історії Церкви. Серед низки робіт радянського періоду варто виділити роботи, що передусім стосуються зазначеної проблематики, можна назвати В. Сіміну [21].

Новітній період дослідження зазначеної проблематики характеризується виходом за межі марксистських постулатів, однак, відчутний брак узагальнюючих праць з історії духовенства та Православної церкви у XIX ст. [10]. Зазначимо низку робіт, що мають локальний характер по відношенню до досліджуваної теми, це роботи переважно сучасних російських дослідників: Г. Калініч [7], Л. Кучумова [8], Т. Леонтьєва [9], В. Макарова [11], Ю. Освальт [14], А. Прокоф'єв [18], С. Римський [19], В. Скунев [22]. Окремо слід назвати капітальну працю Б. Миронова [12], присвячену соціальній історії Російської імперії, в якій наводиться розлогий нарис, присвячений духовенству. Американська русистика другої половини XX ст. представила широкий спектр досліджень з дотичних до зазначеної проблематики, однак особливо варто виокремити роботу Грегорі Фріза [24, 27], який аналізує зміни у світоглядних цінностях парафіяльного духовенства протягом усього XIX ст.

Джерельна база представлена актовими матеріалами, джерелами особового походження та періодичним друком. Серед актових

матеріалів за ступенем інформативності особливо слід виділити «Устав духовних консисторій» [23], «Інструкція благочинним парафіяльних церков», «Положення про парафіяльні попечительства». Чимало актових матеріалів знайшли своє відображення у відповідних збірниках церковного права, укладачами яких були провідні дослідники церковного права у Російській імперії у XIX ст., а саме: І. Бердніков [2], А. Нікольський [13] та інші. Джерела особового походження парафіяльного духовенства представляють велику рідкість для зазначеного періоду, серед небагатьох, що дійшли до нашого часу, слід назвати спомини та полемічні праці, чисельні статті парафіяльних священиків та викладачів духовних навчальних закладів. Чимало представників духовного стану опинилися на вістрі дискусії парафіяльного управління 60-70-рр. XIX ст. Особливої уваги заслуговують матеріали церковної періодики, на шпальтах яких і розгорнулася ця дискусія. Варто зауважити, що ці погляди не збігалися з ідеями ініціаторів реформ, що й спричинило розлогу дискусію стосовно парафіяльного питання у Російській імперії в середині XIX ст. Погляди парафіяльного духовенства стосовно проблеми парафіяльного устрою в даному випадку представляють роботи І. Белюстіна [1], І. Добровольського [5], О. Пономарьова [16], А. Предтеченського [17], Д. Ростиславова [20], І. Чижевського [25].

Аналіз вказаних історіографічної та джерельної бази дозволяє реконструювати ідеї представників парафіяльного духовенства, ієрархів та світської влади про парафіяльне питання у Російській імперії і співставити з конкретною реалізацією на законодавчому рівні. Аналізуючи представлені матеріали можна встановити, що у дискусії стосовно парафіяльного управління Церкви родина священика виявилася до певної міри заручником ситуації. Парафія була найнижчою адміністративною ланкою церкви, у центрі парафії знаходився священик зі своєю родиною [18, с. 4]. Зауважимо, що парафія за територіальними межами фактично збігалася з сільською територіальною общиною.

Модернізаційні процеси нівелювали станові привілеї у суспільстві Російської імперії. Аграрна реформа 1861 р., що звільняла від кріпосного права селян але залишала сільську територіальну общину, на перший погляд мала б полегшити їх становище, а разом із цим укріпити відносини з парафіяльним священиком [9, с. 35]. Перш за все, це стосується тієї сторони взаємовідносин родини священика з парафіянами, де селяни-чоловіки мали допомагати священику у обробітку його земельного наділу, а селяни-жінки виступали у ролі помічників матушки у хатньому господарстві [11, с. 73]. Проект парафіяльної реформи 1861-1865 рр. мав би оптимізувати ці відносини, вирішивши питання про джерела доходів родинного бюджету священика. Головне питання, яке виникло на перехресті цих двох реформ, – це має чи не має священик обробляти

земельний наділ і, якщо ні, то яким чином він отримуватиме ресурси для власного існування. Ця проблема спровокувала палку дискусію на сторінках періодичних видань. Зокрема, представники духовенства: І. Чижевський [25], О. Пономарьов [16], І. Добротворський [5], А. Предтеченський [17] та інші виступили з аналітичними статтями у духовних періодичних виданнях з різноманітними ідеями вирішення так званого «питання забезпечення духовенства». Узагальнюючи представлені у дискусії позиції, можна виділити дві основні думки. Перша ідея спиралася на необхідність залишити священику земельний наділ, завдяки обробітку якого духовенство вступало у тісний контакт зі своїми парафіянами, насамперед, селянами, які мали тоді б допомагати своєму священику. У такий спосіб повинно було підтримуватися єднання духовенства з парафіянами не лише через духовні, а й через різноманітні господарчі практики. Друга ідея, навпаки, спростовувала попередню. Вона стверджувала, що священик таким чином нівелює свій духовний сан, замість виконання треб, самоосвіти і духовного подвижництва, змушений обробляти землю, перетворюючись на «селянина у рясі», що негативно впливає на його духовний авторитет серед своєї пастви.

Модель взаємовідносин парафіян і духовенства, що офіційно репрезентувалася церковною владою, в якій представники духовного стану виступали у ролі «солі миру, солі землі» - головного авторитету перед віруючими, у значній мірі похитнули земська реформа 1864 р. Питання про представництво усіх станів на рівних правах у земствах створило необхідність переосмислення ролі священика та його родини у суспільстві. Під час обговорення проекту створення парафіяльних попечительств на тлі парафіяльної реформи зіткнулися дві точки зору світської і церковної влади відповідно, стосовно місця і функцій парафіяльного священика. Ситуація штучно нагніталася через видання книг Д. Ростиславова [20] та І. Белюстіна [1], в яких була представлена жорстка критика церковного управління, церковної бюрократії і процвітаючого хабарництва. Сучасний дослідник історії церкви В. Юдін [26] інтерпретує цей процес як певний «пресвітеріанський бунт», який був вигідний світській владі на шляху до перетворення духовної особи на царського чиновника, спостерігача, «опори» царизму. Юдін зазначає, що за критикою І. Белюстіна та Д. Ростиславова ховалося одвічне протистояння між чорним та білим духовенством [26, с. 34]. Посилаючись на архієпископа Ніканора Херсонського, В. Юдін стверджує, що лише чорне духовенство у XIX ст. було по-справжньому привілейованим прошарком кліру, якому шляхом celibату був відкритий шлях до почестей і слави, і до яких, так само, бажали долучитися представники білого духовенства. У межах обговорення проекту парафіяльної реформи М. Катков подав доповідну записку, в якій зазначав, що

насильницька недоступність, в якій знаходяться всі питання церкви є головною причиною безпліддя та ураження думок і освіти у Росії [26, с. 35]. У такий спосіб М. Катков виступав за звільнення священників від тотального контролю єпархіального керівництва, розриваючи бінарні зв'язки на рівні консисторії та священника і перетворюючи їх у триєдині, куди додавалися світські представники, зокрема церковні старости і попечителі. З критикою таких ідей виступив Філарет Митрополит Московський, визначний ритор і авторитетний церковний діяч тих часів, що брав непересічну участь у засіданнях Комісії, яка обговорювала проекти парафіяльної реформи.

Загальна атмосфера реформаторської доби на перший погляд мала яскраво виражений позитивний характер, бажання змінити побут священника та джерела забезпечення його родини на краще: звільнити священника від «земельного» і «консисторського» рабства [14, с. 146]. Реформи Олександра II одна за одною підштовхували світську і церковну владу переглянути парафіяльне питання. Однак, реформаторське завзяття і перших і других дуже швидко переросло у конфлікт поглядів і думок, що вплинуло не просто на половинчастий характер парафіяльної реформи, а й на відверте її нівелювання і спростування. У решті решт, корінним чином статус духовенства і його родин не змінився, а лише ускладнився, шляхом нагромадження бюрократичних практик та механізмів забезпечення родин духовенства і з боку держави – у вигляді жалування, і з боку церкви – у вигляді допомоги консисторії, і з боку парафіян – у вигляді попечительства та внесків до банківських кас під відсотки на забезпечення свого духовенства. Це поставило родину священника у трикутник між церковною владою, державою і парафіянами, інтересам яких родина духовенства мала відповідати одночасно, що призвело до дезорієнтації місцевого парафіяльного духовенства. «Насильницьке» відкриття духовного стану «зверху» каталізувало цей процес, величезна хвиля вихідців із духовного стану почала розпорощуватися і поповнювати ряди різночинців та інтелігенції, що були під впливом різноманітних нігілістичних та революційних ідей, що як обережно зазначають деякі сучасні російські дослідники Б. Миронов [12] та В. Скутнев [22] дуже сильно позначилося на революційних процесах 1905 р. і 1917 р.

Таким чином, у дискусії стосовно проблем реформування парафіяльного управління у 60-х рр. XIX ст. родина священника стала інструментом у боротьбі між церковною та світською владою. З одного боку, світська влада намагалася перетворити священника на «державного службовця», з другого боку, церковна ієрархія та єпархіальне керівництво намагалася збільшити свій вплив та розширити юрисдикцію внутрішнього самоуправління, тим самим знівелювати патерналістський характер відносин між державою та Церквою. Головним аргументом у

боротьбі між обома суб'єктами дискусії було поліпшення становища та матеріального забезпечення парафіяльних священників та їх родин. На перехресті саме такої «модернізації» і опинилася родина священника в середині XIX ст., що значною мірою вплинуло на її повсякденне життя.

Література

1. *Белюстин И. С.* Описание сельского духовенства / И. С. Белюстин // Русский заграничный сборник. – 1859. – № 4. – Берлин-Париж-Лондон. – С. 38 – 58.
2. *Бердников И. С.* Краткий курс церковного права / И. С. Бердников. – Казань: Типография императорского ун-та, 1888. – 294 с.
3. *В чём обвиняют духовенство и справедливы ли эти обвинения? // Православное обозрение.* – 1881. – Июнь-июль. – С. 555 – 560.
4. *Голубинский Е. Е.* О реформе в быте русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М., 1913. – 132 с.
5. *Добровольский И. А.* Записки приходского священнослужителя / И. А. Добровольский. – СПб., 1906. – 114 с.
6. *Знаменский П. В.* Богословская полемика 60-х годов: Об отношении православия к современной жизни / П. В. Знаменский. – Казань, 1909. – 251 с.
7. *Калініч Г. Ю.* Образ дореволюційного православного білого духовенства / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – Вип. XV. – С. 53 – 57.
8. *Кучумова Л. И.* Православный приход в концепции Церкви и государства и общественная мысль в России на рубеже 1850—1860 годов / Л. И. Кучумова // Православие и русская народная культура. – М., 1993. - Кн. 2. – С. 158-199.
9. *Леонтьева Т. Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34—56.
10. *Лиман І.* Сучасний стан і перспективи досліджень з історії Православ'я в Україні / І. Лиман // Історіографічні дослідження в Україні. – 2007. – № 17. – С. 250 – 259.
11. *Макарова В. Ю.* «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / В. Ю. Макарова // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70 – 85.
12. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.

13. *Никольский А. Е.* Новые духовные законы. Полное руководство в 3-х частях / А. Е. Никольский. – М., 1879. – 564 с.
14. *Освальт Ю.* Духовенство и реформа приходской жизни. 1861-1865 / Ю. Освальт // Вопросы истории, 1993, №11-12. С. 140-149.
15. *Папков А.* Упадок православного прихода / А. Папков. – М., 1899. – 160 с.
16. *Пономарев О.* По вопросу о средствах содержания сельского духовенства / О. Пономарев // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 39. – С. 451 – 466.
17. *Предтеченский А. И.* Русское православное духовенство, обвинения против него и его цивилизаторская деятельность: Современные заметки / А. И. Предтеченский // Христианское чтение. – 1862. – Февраль. – С. 640 – 651.
18. *Прокофьев А. А.* Приходская реформа 1864 года и ее влияние на самосознание приходского духовенства: Автореф. дис. канд. ист. наук / А. А. Прокофьев. – М., 2010. – 27 с.
19. *Римский С. В.* Церковная реформа Александра II – С. В. Римский // Вопросы истории. – 1996. – №4. – С. 32 – 48.
20. *Ростиславов Д. И.* О православном белом и черном духовенстве в России. В 2 т. / Д. И. Ростиславов – Лейпциг, 1866. – Т. 1. – 364 с.; Т. 2. – 673 с.
21. *Симина В. А.* К истории сословной политики самодержавия в 60-е гг. XIX в. (Изменение законодательства о духовном сословии) / В. А. Симина // Вестник ЛГУ. Серия «История, язык, литература», 1982. – Вып. 3. – № 14. – С. 124–127;
22. *Скутнев А. В.* Приходское духовенство в условиях кризиса Русской православной церкви во второй половине XIX в. – 1917 г.: Автореф. дис. канд. ист. наук / А. В. Скутнев. – Киров, 2005. – 271 с.
23. *Устав духовных консисторий.* – СПб., 1841. – 134 с.
24. *Фриз Г.* Менталитет приходского священника: «Мнения» об улучшении быта духовенства 1863 г. (Владимирская епархия) / Г. Фриз // Провинциальное духовенство дореволюционной России. – Вып. 3. – Тверь, 2008. – С. 140-149.
25. *Чижевский И. Л.* Еще несколько мыслей к вопросу об улучшении быта русского православного духовенства / И. Л. Чижевский. – Х.: Типография университета, 1863. – 33 с.
26. *Юдин В.* История Русской церкви в синодальный период / В. Юдин. – Сергиев Посад, 2006. – 113 с.
27. *Freeze G. L.* The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform / G. L. Freeze. – Princeton, 1983. – 412 p.

УДК 94(477.54+470.325) «166/168»

Среднее Поосколье в оборонительной системе Российского государства на южном порубежье в 60-80-е гг. XVII века

Кушнарев Сергей

Кушнарёв Сергій. Середнє Пооскілля в оборонній системі Російської держави на південному порубіжжі в 60-80-і рр. XVII століття. В статті розглядається історія колонізації окремо взятого регіону південного порубіжжя Російської держави в 60-80-і рр. XVII століття. Завдяки залученню архівних матеріалів автор доповнює новими фактами історію досліджуваного регіону і приходиться до висновку, що головна роль у заселенні території, контрольованої військовими силами Валуйської фортеці, належала валуйським служилим людям і черкасам південноруських повітів.

Ключові слова: колонізація, Пооскілля, слобода, південне порубіжжя.

Кушнарев Сергей. Среднее Поосколье в оборонительной системе Российского государства на южном порубежье в 60-80-е гг. XVII века. В статье рассматривается история колонизации отдельно взятого региона южного порубежья Российского государства в 60-80-е гг. XVII века. Благодаря привлечению архивных материалов автор дополняет событийную составляющую истории исследуемого региона и приходит к выводу, что основная роль в заселении территории, контролируемой военными силами Валуйской крепости, принадлежала валуйским служилым людям и черкасам южнорусских уездов.

Ключевые слова: колонизация, Поосколье, слобода, южное порубежье.

Kushnarev Sergey. Middle Oskol in defence system of Russian State at south frontier in 1660-1680th. The article reviews the history of colonization of individual region of South Frontier of Russian State in 1660-1680th. Thanks to using the archive materials author supplements event-driven component of the history of researching region and draws conclusion that the principal role of the settling the territory which was controlled by forces of Valuyka fortress belonged to Valuyka «serving people» and Cherkassy of South Russian counties.

Key words: colonization, Oskol, sloboda, southern borders.

Мероприятия по укреплению, заселению и защите границ от внешних врагов являются одной из ключевых функций государства. Именно поэтому изучение истории оборонительной системы Российского государства длительное время